

Højædle og velbårne herrer

Udnyttelse, opnåelse og opfattelse af social rang under Enevælden 1671-1849

Rangfølgen, som vi kender den i dag, stammer i sin grundform fra 1746. I mere end 200 år – indtil grundlovsændringen i 1953 – forblev den næsten uændret. I dag kan det måske forekomme os svært at forstå datidens opfattelse af begrebet rang. Vi ser på, hvordan og hvorfor rangfølgen opstod, hvad det ville sige at ”stå i rangen” i enevældens tid, og hvordan rangfølgen udviklede sig i takt med samfundet.

PEDRO DE QUINTANILHA E MENDONÇA

Et ejendommeligt overfald

I 1765 fandt et overfald sted i Viborg. Landsdommer Leth blev angrebet af sin kollega, landsdommer Schinkel, på grund af en sag, hvor Leth havde dømt imod Schinkels protégé, prokurator Rasmus Bondo. Under overfaldet stod Bondo klar til at gribe ind, hvis den gode dommer Leth skulle finde på at forsvare sig – og netop derfor fandt Leth sig i de mange tæsk uden så meget som at gøre forsøg på at forsvare sig. Som landsdommer stod Leth i rangfølgen, mens Bondo ikke gjorde det. Som landsdommeren senere forklarede: ”*At blive overfaldet af landsdommer Schinkel var hårdt, men det var dog min ligemand, men skulle den af alle honnerte folk ringeagtede Rasmus Bondo have lagt hånd på mig, ville jeg have anset det for en klik, den jeg aldrig kunne tørre af mig*”. Leth ville altså hellere lade være med at forsvare sig mod Schinkel end at risikere, at en socialt lavere stillet lagde hånd på ham og på den måde krænkede hans standsære. Dette eksempel er langt fra enestående. I 1770 blev en ældre etatsråd således rystet, da han i teatret så en skuespiller, der var søn af en justitsråd, i en scene kysse en anden skuespiller – helt uden rang – på hånden. Der er mange eksempler på denne bevidsthed om social ære og rang i samtiden. Med lad os først kort skrue tiden tilbage.

Christian V præsiderer i Højesteret, ca. 1697. Rundt om bordene sidder 22 dommere, mellem dem står sekretærene op. Rangfølgen af 1746 gav højesteretsdommere plads i rangklasse V nr. 3, mens den gode landsdommer Leth i Viborg havde rang i klasse VI nr. 8. Sekretærerne havde rang i klasse IX nr. 13, den laveste rang. Sådan var enevældens rangsystem fint inddelt. *Rosenborg.*

Efter svenskekrigene var Danmark forarmet og forgældet. Kronen skyldte store beløb til både højadelen og rige storkøbmænd, og Rigsrådet havde mistet sin troværdighed. Alt dette udnyttede Frederik 3. til på stænderforsamlingerne i 1660 at få indført et enevældigt arvekongedømme. De gamle adelsprivilegier blev suspenderet, og nye blev givet året efter. De nye privilegier var udtryk for kongens ønske om at fratage adelen dens magtposition, men også for den samfundsudvikling der længe havde været undervejs, og som skulle fortsætte i det 18. og 19. årh. Adelen mistede sin skattefrihed, og den mistede også monopolet på frit jordegods og embeder. Fra nu af skulle de adelige konkurrere om både jord og embeder med borgerskabets sønner. Adelen's magtmonopol var brudt.

Forordningen om rangen af 1671

Forordninger om rangen var for så vidt ikke noget nyt i europæisk sammenhæng; alle Danmarks nabolande fik også rangforordninger omkring dette tidspunkt. Men i modsætning til i Danmark havde fødselsadelen i mange lande stadig eneret til visse embeder, og fødselsadel i sig selv gav som regel en høj placering i de fleste landes rangsystemer. Her til lands slog allerede den første rangforordning i 1671 dog fast, at enhver borgerligfødt kunne stå i rangen, og – lige så vigtigt – nu stod man ikke i rangen, bare fordi man var adelig. For at stå i rangen skulle man altså blot beklæde

Forordningen om Rangen af 13. december 1730 og den Kgl. Bekendtgørelse angående en Forandring i Rangforordningen af 12. august 1808. Hvor forordningen fra 1730 ikke fik den store effekt eller gennemslagskraft, så rykkede bekendtgørelsen fra 1808 noget mere ved de privilegier der fulgte med rang. Privat eje.

Struense (1737-1772) er det bedste eksempel på hvor hurtigt man kunne avancere under enevælden - og hvor hurtigt man kunne falde igen. Her ses Struenses våbenskjold i dennes adelsbrev af 1771. Den tilføjede skrift er kongens ophævelse af adelspatentet i forbindelse med retssagen mod ham året efter. Struense blev som bekendt henrettet. Rigsarkivet, Danske Kancelli, Grevelige, friherrelige og adelige patenter 1671-1684, pk. A111, foto Peter Wodskou.

bestemte offentlige embeder, og ens plads i rangfølgen afhang kun af, hvor højt embedet var.

Forordningen om rangen af 25. maj 1671 nævnte 55 embeder i en bestemt rangfølge. Med undtagelse af de øverste på listen, Christian 5.s uægte eller "naturlige" sønner, afspejlede resten datidens embedshierarki. Geheimerådet feltherren havde 2. rang, geheimerådet kansleren havde 3. rang, geheimerådet rigsadmiralen havde 4. rang, og sådan fortsatte listen. F.eks. havde geheimerådet skatmesteren 6. rang, øvrige geheimeråder 9. rang, generaler 13. rang, grever, baroner og riddere af Dannebrog (tre nyskabelser, som vi straks skal se nærmere på) 14.-16. rang, etats- og justitsråder 23.-24. rang og kancelli- og kammerråder 34.-35. rang. Længere ned i rangfølgen havde f.eks. den kgl. staldmester 48. rang, mens den kgl. køkkenmester havde 50. rang. Endelig havde alle sekretærene i de fem kollegier i statsforvaltningen 55. og laveste rang.

En borgerligfødt sekretær (laveste rang som vi netop har set) stod altså i rangen, men en hovedrig godsejer af den gamle fødselsadel, som blot passede sine godser og ikke beklædte et embede, gjorde det ikke. Nu skal man huske på, at i det enevældige system var det den enevældige monark selv, som udpegede embedsmændene. Dette var et af enevældens idealer: lige som monarken var konge af Guds nåde, var hans undersåtter rangspersoner af kongens nåde alene - ikke som følge af en påstået urgammel fødselsret.

Fremover havde embedsmændene altså kun majestæten at takke for deres rang og dermed prestige, og tanken bag enevældens rangsystem var selvfølgelig, at både adelen og borgerskabet pga. prestigen skulle efterstræbe statstjenesten. På den måde forsøgte man at skabe en ny orden, hvor mænd uanset deres standsbaggrund ville være loyale mod den enevældige konge og systemet.

Det nye adelsbegreb

Christian 5. gik dog endnu videre. Med privilegierne af 11. februar 1679 blev det bestemt, at enhver borgerligfødt rangsperson uanset placering var personligt adelig, inkl. hustru og børn i første led. Det vil med andre ord sige, at fra 1679 var man ganske enkelt adelig, hvis man stod i rangen – dvs. beklædte et af de i forordningen nævnte embeder – eller hvis ens far gjorde det – som i eksemplet ovenfor med den håndkysende skuespiller, hvis far i mellemtiden var avanceret til justitsråd. Man forstår nu måske bedre, hvorfor den ældre etatsråd i 1770 korsede sig.

Selv om den gamle adel ikke fik frataget sit adelskab, var dette alligevel et helt anderledes adelsbegreb end det tidligere, hvor man kun var adelig, hvis man var født ind i standen; nu var det embedet, der adlede manden. Og hvis privilegierne af 1679 ikke havde udvandet adelsbegrebet nok, bestemte en ny forordning om rangen fra 25. april 1693, som samtidig delte embederne i rangen op i fem klasser, at der til embeder i de tre øverste klasser fulgte arveligt adelskab. Havde man flere embeder, var det det højeste som gjaldt, og hustruer havde rang efter deres ægtemænd.

Det siger næsten sig selv, at det nye adelsbegreb var problematisk, og de gammeladelige tog det heller ikke seriøst. Følgende eksempel er typisk for de problemer, som tit opstod: Da den 25-årige Christian Ditlev Frederik Reventlow i 1774 blev forfremmet i Kommercekollegiet og skulle indtage sin plads i den kollegiale forsamling, opstod der uenighed om, hvor han skulle sidde. Han var yngst af alder og anciennitet, men anemæssigt rangerede han over ældre mænd som Johannes Erichsen og Peter Classen, som havde siddet i forsamlingen i en halv snes år. Udenrigsminister A.P. Bernstorff rådede ham til at tage plads nederst i forsamlingen for at udvise ydmyghed og professionalisme, mens den senere gehejmestatsminister J.G. Moltke, som selv sad i forsamlingen, mente, at han burde indtage den plads, der trods alt tilkom ham i forhold til hans byrd. Argumentet var bl.a., at det ikke ville se godt ud på dokumenterne, hvis hans underskrift skulle komme efter førnævnte herrers. Sagen endte med, at Reventlow tog plads nederst i forsamlingen, men Classen trak sig kort efter tilbage, dybt utilfreds med den uholdbare situation.

Eksemplet viser, hvordan rangforordningerne fra slutningen af 1600-tallet ikke bare ændrede adelsbegrebet fundamentalt; de skabte af samme grund en højst uensartet embedsstand i 1700-tallet. Standssolidariteten mellem den gamle danske fødselsadel (eller som i eksemplet indvandret tysk adel) og de borgerligfødte embedsmænd – de nyadelige eller embedsadelen – kunne ligge på et meget lille sted. Set med de gammeladeliges øjne – mænd af de gamle danske uradelige slægter, som alle havde været adelige, så længe man kunne huske tilbage – var det nye adelsbegreb

A.P. Bernstorff, greve og Danmarks udenrigsminister 1773-80 og 1784-97, maleri af hofportrætmaleren Jens Juel. Bernstorff ses her med Elefantordenens blå bånd over brystet – deraf udtrykket Blå Ridder, modsat Dannebrogordenens Hvide Ridder. At være ridder af Elefanten var dog væsentlig mere eksklusivt: under enevælden blev der i gennemsnit tildelt blot ét ridderskab om året. Dengang som nu var medlemskabet tegn på, at man tilhørte samfundets absolutte elite, og ridderne har altid indtaget en af de øverste pladser i rangen. *Gengivet efter Charlotte Christensen m.fl.: "Hvis engle kunne male ... Jens Juels portrætkunst."*

LITTERATUR

Knud J.V. Jespersen: *Fra fødselsadel til rangadel. Den danske adel 1600-1800. Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Per Ingemann og Jens Villiam Jensen (red.), Aarhus Universitetsforlag, 2001, s. 604-633

Nils G. Bartholdy: *Adelsbegrebet i den ældre enevælde, Sammenhængen med privilegier og rang 1660-1730*, *Historisk Tidsskrift* 1971, s. 577-650.

Peter Henningsen: *Den Bestandige Maskerade. Standssamfund og rangsamfund og det 18. århundredes honnête kultur*, *Historisk Tidsskrift* 1994, s. 313-343.

det totale knæfald for borgerskabet: nu kunne en gemen købmand ikke blot opnå personligt adelskab for sig selv ved at avancere til et embede, men adelskabet – for de tre øverste klassers vedkommende – blev gjort arveligt. Borgerskabet selv, hvoraf de rigeste tjente store summer på den voksende handel sammenlignet med selv de rige adelige (for slet ikke at tale om de ”fattige” adelige smågodsejere), så naturligt nok anderledes på sagen.

Christian 6. forsøgte muligvis med en forordning i 1730 at afskaffe den arvelige embedsadel, men formuleringen var så vag, at mange efterkommere af høje rangs personer i god tro anså sig for adelige, og blev også regnet for at være det. En ny forordning om rangen d. 14. oktober 1746 – som altså med enkelte ændringer skulle bestå indtil 1953 – delte rangen op i nu ni klasser, men afklarede ikke spørgsmålet om adelskabets arvelighed. Denne afklaring kom først i 1808, som vi senere skal se.

Lensgrever, lensbaroner og riddere af Dannebrog

Vilhelm og Constantin Marselis blev i 1673 hhv. 1680 optaget i den friherrelige stand. Begge var sønner af den hollandske storkøbmand Gabriel Marselis, som havde modtaget store godser af staten som betaling for kornleverancer under svenskekrigene. Slægten Marselis er et godt eksempel på enevældens sociale mobilitet: to købmandssønner endte begge som lensbaroner (eller friherrer, som det oprindeligt hed) og dermed næsten i toppen af rangfølgen. Men hvad ville det egentlig sige at være lensbaron?

Samtidig med forordningen om rangen skabte Christian 5. i 1671 lensgrevskaberne (som skulle være på mindst 2500 tønder hartkorn) og -baronierne (på mindst 1000 tdr. htk.). Dette skulle tjene flere formål. Som vi har set, gav adelskab i sig selv ikke plads i rangen. Lensgrever og -baroner derimod havde en høj placering i rangfølgen. På den måde kunne nogle af de gammeladelige med store godsbesiddelser anmode om at blive optaget som lensgrever eller -baroner og alligevel få en plads i rangen. Samtidig fik de rige storkøbmænd, som nu havde ret til at købe godsbesiddelser, mulighed for det samme, og man havde dermed så at sige slået to fluer med et smæk og givet begge parter mulighed for at realisere deres sociale ambitioner.

Indtil 1849 blev i alt 32 lensgrevskaber og -baronier oprettet, heraf hele 11 på Fyn. Som noget helt nyt på dansk jord var lenene belagt med majoratsbånd; dette betød, at de samlede jordegodser skulle gå udelt i arv og ikke som tidligere deles mellem alle arvinger. Som tidligere tiders adel nød også lensgreverne og -baronerne skattefrihed. Derudover fik greverne og baronerne tildelt myndighed som amtmænd og birkedommere på deres len, dvs. de skulle stå for den civile forvaltning inklusiv politiforvaltning og domsvirksomhed.

Lensherrerne var enevældens virkelige højadel, men i det store hele endte gammeladelen med at vise ordningen ryggen; ikke mange lod sig optage som grever eller baroner. Mange tyske adelige derimod solgte deres godser i Tyskland og opkøbte ejendom i Danmark for på den måde at få rang i Danmark, hvilket også var et af målene med ordningen – at skaffe kapital til landet. Endelig udnyttede også en del af borgerskabet muligheden for på den måde at få rang, som i eksemplet med

Schacks Palæ i Amalienborg. Sammen med Moltkes, Levetzaus og Brockdorffs palæer og det nærliggende Berckentinske palæ (i dag Odd Fellow-palæet), alle bygget i 1750'erne, samt det ældre Thottske palæ som ombyggedes i 1760'erne (i dag Frankrigs ambassade), er den et tydeligt udtryk for adelens pragtfuldelse under enevælden, også hvad boligen angik. Schacks Palæ på billedet er det bedste eksempel på, hvor langt man var villig til at gå: den oprindelige bygherre, baron Løvenskiold - hvis farfar havde været købmand - blev nærmest ruineret af byggeriet, som så blev overtaget af den gammeladelige enkegrevinde Schack. *Foto Steffen Harpsøe.*

Marselisbrødrenes lensbaronier Vilhelmsborg og Marselisborg. Det forklarer måske også, hvorfor de gammeladelige for det meste holdt sig væk fra lensværdigheden: det smagte for meget af enevælde og nyrige købmænd.

Endelig var der Dannebrogordenen. Også denne blev oprettet i 1671, og ordensmedlemmerne – ridderne – blev givet en rang lige under lensgreverne og lensbaronerne. Ordenens statutter bestemte, at kun adelige kunne være riddere af Dannebrog, og ordenen var altså et utilsløret forsøg på at give de gammeladelige en kompensation for deres tab af prestige som følge af rangforordningerne. Indtil 1808, da en ændring af statutterne ændrede ordenens karakter, blev knap tusind ridderskaber tildelt, eller i snit syv om året. Da det også her var monarken, der suverænt tildelte det ranggivende ridderskab, var den altså et effektivt middel til at belønne fødselsadelen for loyalitet mod kongen.

Rang blot til lyst?

En placering i rangen indebar en lang række privilegier. Bortset fra lensgrevernes og -baronernes meget kontante fordele var de fleste af dem dog mest bare et spørgsmål om status og etikette. Rangforordningen af 1746 havde 9 rangklasser, og hver klasse havde mellem 8 og 17 kategorier; dette betød, at der mellem det højeste rangnummer i klasse I og det laveste rangnummer i klasse IX fandtes hele 99 kategorier af rangtrin, og ingen detaljer blev overset for at gøre forskel på rangtrinene. Eksempelvis blev der med mellemrum fastsat bestemte titulaturer; hver rangklasse havde ganske enkelt en bestemt tiltaleform, som rangspersoner forventedes at kende. Helt generelt gik udtrykkene ”bårne” eller ”ædle” igen i titulaturerne for rangspersoner, og f.eks. skulle borgmestre og rådmænd i København efter 1693 tiltales ”velædle og velvise”, mens borgmestre og rådmænd i købstæderne skulle blot tiltales ”ærlig og velvise” – de første stod i rangen, de sidste gjorde ikke.

Hofjuveler Christopher Fabritius (1710-1780) og hustru, malet af Peder Als. Det rige borgerskab forsøgte i alt at efterligne adelens pragt, især hvad klædedragten angik. Hofjuveleren var anden generation af dynastiet Fabritius – faderen havde været hofjuveler under Christian 6., og sønnen blev det også under Christian 7. En hofjuveler stod ikke i rangen, men ud fra påklædningen kunne man – til trods for at det her ikke er gengivet i farver - nemt tro at han havde høj rang. Gengivet efter Vibe Bech og Ellen Andersen: "Kostumer og dragter fra Det Kgl. Teaters herregarderobe.

En mand med høj rang kunne overalt med sin familie gå foran andre med lavere rang. Dette var særlig relevant ved "gang og sæde" ved kongelige tafler, baller og teateropførelser, og også ved religiøse ceremonier som de kongelige bryllupper og dåb. Ved sådanne begivenheder spillede ens rang naturligvis ind mht. placering i kongens nærhed, bespisning og servering osv., og alle disse baller og maskeradeer, som var tilbagevendende begivenheder i løbet af året, gav rangspersonerne mulighed for at se og blive set – med andre ord at vise deres status. Ofte var det kun bestemte klasser, som blev indbudt: ved en maskerade på Christiansborg slot i december 1766 var det f.eks. kun de øverste seks ud af de ni rangklasser, der havde adgang. Det var denne "eksklusivitet", muligheden for at føre sig frem, der gjorde, at det var stærkt eftertragtet at stå i rangen, uanset at privilegierne ikke gav en mærkbar kontant gevinst. Dette snobberi skulle få store sociale konsekvenser.

Rangsygen

Rangforordningerne ændrede fuldstændigt samfundets æresbegreber. Hvor man før enevælden havde delt æresfælleskab inden for standen, da alle i en stand principielt var lige, opløste forordningernes mange rangtrin helt standssolidariteten med kravet om, at man skulle udvise den rette respekt for højere rangerende. Der opstod en social kappestrid uden sidestykke, en "rangsyge", hvor ingen ville stå tilbage. Argumentet fra tidligere, om at det ikke ville se godt ud, hvis Reventlows underskrift skulle komme efter Erichsens og Classens, er typisk. Men en ting var især i fokus: klædedragten! Rangadel var jo ikke noget, man umiddelbart kunne få øje på, medmindre man netop forsøgte at optræde fornemt og værdigt – som en adelsmand. Interessen for moden og klædedragten som statussymbol blev helt overvældende, da man her tydeligt kunne se, hvad den enkelte havde råd til - og altså hvilken rang man sandsynligvis havde. Det fik igen den konsekvens, at mænd, som ikke havde rang, klædte og opførte sig fornemt, sådan at man kunne tro, at de havde rang. Det førte til en umådeholden ødselhed, hvor folk, som Frederik Moltke skrev i 1758, "*vil ikke give dem noget efter i pragt. Har de intet, sætter de sig i ubeskriveligt gæld, for at undgå den store skam at give de andre noget efter*".

Denne rangsyge bredte sig i resten af samfundet og blev bemærket og kritiseret. I 1762 beskrev gentleman-historikeren P.F. Suhm, som på det tidspunkt var i Trondheim i Norge, hvordan rangspersoner med "*en stolt, foragtende, medlidende mine viser, hvor højt de er ophøjede over alle andre kreaturer med langt større forskel end den, der er imellem elefanten og maddiken*". Præsten J.D.W. Westenholz bemærkede i 1772, at: "*der gives hist og her mange uforstandige, som søge at distingvere sig ved at foragte de ringere. (...) Af uforstandige fornemme (thi forstandige personer gøre ej således) lære andre stænders uforstandige folk. Uforstandige i præstestanden, uforstandige i borgerstanden følge heri adelen, og altså ser bonden sig foragtet af alle*".

Dette passer fint med et udsagn fra Erik Pontoppidan, tidligere biskop i Bergen i Norge, som i 1759 mente, at ingen kvinder af middelstand længere ville spinde og strikke, netop fordi det var noget, man betragtede som bondesysler. Men heller ikke bønderne kunne sige sig fri fra rangsygen; selv i samfundets bund forsøgte de,

Detalje af vest af guldmor med sølvbroderi og silkefor fra 1790-1800, hørende til "en guldbrocadeskiol med do. Beenklæder, Vest af Sølvbrocade alt med ægte Guld og Sølv rigt broderet" i samlingen på Det Kongelige Teater. Forordningen mod overdådighed fra 1783, som bl.a. forbød ikke-rangspersoner at bruge silkefor, sigtede blandt meget andet mod netop sådanne luksuskulde. Samtidig forsøgte forordningen at fastsætte eksempelvis antallet af retter ved gæstebud samt hvilke vine, der måtte drikkes. Der er måske intet underligt i, at den aldrig blev respekteret! Gengivet efter Vibe Bech og Ellen Andersen: "Kostumer og dragter fra Det Kgl. Teaters herregarderobe.

som havde mulighed for det, at klæde sig lidt fornemmere på. Allerede i 1754 havde den store jurist Henrik Stampe bemærket om bondekonerne, at de "gerne ville klæde sig som møllerens og kromandens koner, og de igen, som forpagtneres, fogedens, eller præstens, og så videre". Tendensen i samfundet var klar, og endnu en præst, P.C. Steenvinkel, opsummerede det meget godt, når han i 1781 skrev, at: "Vi lever i en tidsalder, da enhver vil være mere, end han virkelig er; og enhver lever og opdrager sine børn langt anderledes end han efter sin stand burde". Selv om den overdrevne sociale ambition og dens skadelige virkning blev bemærket og kritiseret af mange, gjorde kronen stort set intet for at modarbejde det. Et af de få tiltag var en forordning mod overdådighed fra 1783, som forsøgte at regulere bl.a. klædedragten, så folk ikke skulle kunne klæde sig over deres stand, men som man kunne forvente blev den aldrig respekteret.

Ære til salg

At de gammeladelige var utilfredse med at skulle vige for sekretærer var naturligt, men flere andre grupper var heller ikke spor begejstrede for rangsystemet. Professorerne ved universitetet var i begyndelsen utilfredse: allerede i 1673 havde nogle professorer klaget over, at de havde måttet vige for to unge sekretærer, som tidligere havde været deres elever. Dette blev kun delvist rettet i 1679, da rektor for Københavns Universitet fik plads i rangen,

og først i 1746 fik professorerne plads (i rangklasse IV). En anden gruppe som følte sig forbigået var de gejstlige. På nær nogle få topposter stod kirkens mænd ikke i rangen, og præsten Henrich Ussing ramte den almindelige kritik af rangsystemet godt, når han i sin afhandling om kirkeforfatningen fra 1787 beklagede, at "en fændrik går før en stiftsprøvt (...) og en sekretær før en slotspræst (...) så stor forskel som der er på deres embeders og fortjenesters vigtighed".

Der var heldigvis en udvej, hvis man ikke havde et embede – man kunne købe sig til en rang. Det var nemlig ikke et krav, at man rent faktisk bestred embedet. På grund af den store efterspørgsel havde kongen i 1690 ganske enkelt fastsat takster for rang: fra 100 rigsdaler for rang med sekretær op til 3000 rdlr. for titulær etatsråds rang. En kancellirådstitel kostede op mod 1000 rdlr., og for at blive justitsråd skulle man af med ca. 2000 rdlr; taksten for den laveste rang var sjovt nok lig med stempelafgiften for de adels-/ våbenbreve man som rangsperson havde krav på, hvis man var udnævnt til et embede, som bevis på ens adelskab. Kronen begyndte med andre ord at udnytte folks forfængelighed og sociale ambition til at fylde op i statskassen. Titler og rang var nu noget man kunne købe, og historikere har påvist, at langt de fleste titulære embeder under enevælden ikke blev givet af kongen men købt og betalt. Ære var blevet til en handelsvare.

Rangfølgen afspejlede denne udvikling og skelnede mellem f.eks. virkelige og

At enevældens tanke med oprettelsen af lensgrevskaerne og –baronierne ikke var at lade adelskab og rang gå i arv alene ved blodet, men udelukkende ved udelt besiddelse af det oprettede len, fremgår bl.a. af erektionspatentet for grevskaet Wedellsborg fra 1672. Hvad angår våbenskjoldet for Wedellsborg lensgrevskaet (som ses på billedet) så skrives der utvetydigt at skjold og våben lægges til grevskaet – ikke til Wilhelm Frederik von Wedell personligt! Rigsarkivet, Danske Kancelli, Lensbøger 1671-1924, pk. A130-IA, 1671 Chr. V grevelige; foto Steffen Harpsøe.

titulære justitsråder, hvor de første selvfølgelig havde højere rang. I praksis var det dog svært til et kongeligt bal at afgøre, hvem der rent faktisk havde et embede, og hvem der blot havde købt rangen, og det var også ligegyldigt, da det at have råd i sig selv gav prestige. Ære var ganske enkelt lig med penge. Borgerliggørelsen af rangen var total.

Et sjovt eksempel på, hvad dette nye æresbegreb kunne føre med sig var, da amtmand Hans de Hoffmann i 1760 havde brugt 1200 rdlr. af egen lomme på kronens vegne på den jyske hede. Da han søgte om godtgørelse, modtog han ikke penge, men i stedet en titel af etatsråd! Dette var faktisk noget af en foræring, da etatsråder efter 1746 havde rang i klasse III nr. 9, mens en justitsrådstitel til 2000 rdlr. kun gav plads i klasse V nr. 3!

At kronen ikke skyede nogen midler til at tjene penge på rangsygen ses også af, at man fra 1764 skulle betale en årlig rangskat – fra 80 rdlr. årligt for rangklasse I (mere end en arbejders årsløn) til 6 rdlr. årligt for rangklasse IX. I en forordning fra 1778 blev det desuden bestemt, at rangspersoner fremover skulle betale 50 rdlr. for at blive viet, mens menige adelige samt borgerlige godsejere uden for rangen kunne nøjes med 20 rdlr. og gejstlige med 10 rdlr. Bønder slap dog gratis!

Nye tider – nye embedsmænd

I takt med samfundsudviklingen voksede statsapparatet i løbet af 1700-tallet. Nye råd, styrelser og nævn (som man ville kalde dem i dag) kom til, og gamle blev udvidet. Oplysningstidens idealer begyndte også at gøre sig gældende med fokus på videnskaberne og uddannelse - eksempelvis blev Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab efter udenlandsk forbillede grundlagt i 1742. Fra samme periode stammer også Det Kgl. Teater, Det Kgl. Danske Kunstakademi og Frederiks Hospital.

Frederik Christian Kaas (1727-1804), malet af Peder Als. Frederik Christian indtrådte i marinen i 1747; den yngre broder Ulrik Christian fulgte trop to år senere, og begge brødre nåede samme rang som faderen, admiral Ulrik Kaas (1677-1746). I 1780 blev brødrene desuden gjort til ridder af Dannebrog hhv. kammerherre, og de er et godt eksempel på, hvordan visse slægter beholdt rang og anseelse ved at træde i kongens tjeneste som officerer. Da dette maleri blev malet, stod Kaas allerede i rangen i kraft af hans rang som løjtnant. *Wikimedia Commons.*

Allerede i 1691 var Det Kgl. Ridderlige Akademi blevet grundlagt som et alment dannende uddannelsessted for overklassens sønner. Det var nu ikke mere ridderligt, end at næsten alle og enhver, der kunne betale for det, kunne komme ind. (Motsat lignende akademier i udlandet eller Det Adelige Stift Vallø, som var forbeholdt adelige.) Akademiets elever var for en tredjedels vedkommende sønner af borgerligfødte embedsmænd og borgere helt uden for rangen. Efter at det måtte lukke i 1710 under Store Nordiske Krig, tog Sorø Akademi i årene 1746-1793 over og tilbød overklassens sønner alment dannende fag som jura, historie, geografi, fremmedsprog, ridning og fægtning – alt hvad en embedsmand burde kunne. Sorø Akademi havde dog en højere andel adelige elever og nåede i øvrigt aldrig at få så mange elever som forgængeren.

Borgerskabets sønner lod sig i stedet indskrive ved universitetet, hvor et særskilt studium i jura i mellemtiden var blevet oprettet i 1736. Før den tid fandtes der ingen egentlig uddannelse i jura i Danmark; unge mænd med interesse og økonomisk mulighed for det havde derfor indtil da rejst til udlandet og studeret ved især tyske universiteter. I 1746, samme år som den nye og udvidede rangforordning kom til, blev jurastudiet skilt op i en juridisk gren og en statsadministrativ gren, og samtidig blev det gjort til en betingelse for at kunne opnå stillinger i statsadministrationen eller domstolene, at man havde bestået juridisk eksamen. Selv om kravet aldrig blev overholdt, taler statistikken sit tydelige sprog: fra en beskeden start i 1746-1755 (4 %) voksede juristernes andel af samtlige udnævnelser til 32 % i perioden 1786-1795 og 47 % i perioden 1806-1815. I 1849 var udviklingen nået så langt, at samtlige departementschefer og 80 % af kontorcheferne (som man ville kalde dem i dag) og de underordnede var juridiske kandidater.

Samtidig med denne udvikling faldt andelen af gammeladelige i centraladministrationen: fra over 40 % i 1672 til 20 % i 1762 og kun 10 % i 1812. Deres andel af jordbesiddelsen faldt næsten tilsvarende, i takt med at den menige adel solgte ud til rige borgere. De få, der var tilbage, havde som regel store godser og høje embeder og rang - typisk i kongens råd. Tro mod standens gamle krigerfunktion var adelen derimod stærkt overrepræsenteret i militæret, hvor mange adelige officersdynastier opstod. Selv om de langsomt blev fortrængt fra godsjorden og civiladministrationen blev mange adelige derfor ved med at stå i rangen, da enhver officersrang var ranggivende.

Også i den civile administration opstod der embedsmandsdynastier, omend ikke i nær samme omfang. Her gjorde en anden af rangens fordele sig gældende: adgang til monarken. Jo højere rang, jo større var sandsynligheden for, at man selv kendte kongen personligt eller i det mindste kendte en, som gjorde det og kunne påvirke hans valg af embedsmænd. Men hvor nepotisme i stor stil var reglen i 1700-tallets første halvdel – eksempelvis sad hele syv medlemmer af Bartholin-slægten i Danske Kancelli mellem slutningen af det 17. og midten af det 18. årh. – var det hen imod århundredets slutning kun de absolut mest magtfulde slægter, der kunne præstere det samme – gamle adelslægter som Bernstorfferne, der på nær få år stod i spidsen for Tyske Kancelli mellem 1751 og 1810, og Reventlowerne.

1808 og derefter

Begrebet stand brugtes før enevælden om de fire sociale grupper i samfundet og brugtes endnu sådan i begyndelsen af 1700-tallet. Hundrede år senere var det begyndt at få en ny mening; nu dækkede ordet stand snarere over en erhvervsgruppe, som f.eks. dommerstanden. Fremskridtet – det vil sige specialiseringen, bureaukratiseringen og det stadig større fokus på effektivitet og økonomisk rentabilitet – var i afgørende grad ved at ændre synet på samfundet. Hvor man tidligere havde betragtet samfundet som en stor sammenhængende organisme, hvor hovedet kunne siges at være adelen, og præstestanden og hænderne var bondestanden, kunne samfundssynet nu nærmest sammenlignes med et urværk – med fine og (næsten!) lige vigtige enkeltdele.

Forordningen af 12. august 1808 afspejlede denne udvikling. Frederik VI havde fundet forordningen fra 1746 "*mindre passende (...) til vor tidsalders ånd*" og besluttede utvetydigt og endegyldigt at ophæve det arvelige adelskab for rangspersonerne i de tre øverste klasser. De blev nu i stedet personligt adelige, mens de nederste seks klasser, som hidtil havde været personligt adelige, mistede dette adelskab i kraft af rangen og var derefter altså blot borgerlige embedsmænd med plads i rangen. Med andre ord var det ikke længere nødvendigt at forsyne embedsmændene med et adelskab for at give dem værdighed; nu var det værdigt i sig selv at være en borgerlig embedsmand. På samme måde blev Dannebrogso ordenen samme år reformeret, og lige som sit moderne franske forbillede, Æreslegionen, var den nu også åben for mænd af borgerstanden. Hvor ordenstegnet før viste medlemskab af et adeligt selskab, var det nu nærmest at sammenligne med en borgerlig fortjenstmedalje.

Rangfølgens hierarki ændrede sig ikke i 1808, kun opfattelsen af hvad det ville sige at stå i rangen havde i mellemtiden ændret sig. Rangfølgen, som siden 1671 havde været et følsomt barometer for tidens trend (som f.eks. da alle officerer var avanceret i rang i 1711 på grund af Store Nordiske Krig) og eftertragtet på grund af prestigen, var begyndt at miste sin glans og få sin moderne rolle som statsprotokol. Samfundet var ved at ændre sig fra et forhold mellem konge og undersåt til et forhold mellem stat og borger. Her var det akademiske embedsborgerskab bærer af den borgerlige offentlighed og den gryende offentlige debat. De franske revolutionære havde ikke væltet deres konge forgæves i 1789: meningen med samfundets indretning og udvikling måtte nu findes hos borgerne, og tidligere tiders dogmer kunne nu diskuteres og angribes. Allerede den store retslærde Henrik Stampe (1713-1789) havde været en varm fortaler for retssikkerhed, inspireret af Montesquieus ideer om magtens tredeling, og gik bl.a. ind for visse begrænsninger i kongens enevældige magt, og i 1791 havde forfatteren P.A. Heiberg skrevet at "*Ordener hænger man på idioter, stjerner og bånd man kun adelen giver (...) Dog, har man hjerne, kan man jo gerne, undvære orden og stjerne*"! Herfra var der ikke langt til begivenhederne i 1848 og Junigrundloven, hvis § 97 bestemte, at "*enhver i lovgivningen til adel, titel eller rang knyttet forret er afskaffet*".

Pedro de Quintanilha e Mendonça er historiestuderende ved Saxo Institutet, Københavns Universitet.

P.A. Heiberg (1758-1841), malet af Jens Juel. Heiberg fik i 1790 en bøde på 150 rigsdaler for sin vise om "Ordener og stjerner". I 1794 modtog han endnu en bøde for satirisk virksomhed. Efter Trykkefriehedsforordningen af 1799 (som dog i virkeligheden genindførte censur i Danmark) blev han juleaften samme år dømt til landsforvisning for sin kritik af samfundsordenen under den sene enevælde. Han levede resten af sit liv i Paris, hvor han i 1828 udgav værket "Enevoldsmagtens Indførelse i Danmark i Aaret 1660 – Historisk og kritisk Undersøgelse" – med Shakespeare-citatet "Something is rotten in the state of Denmark" på titelbladet. Syv år efter hans død afskaffedes enevælden i Danmark. Gengivet efter Ellen Poulsen: "Jens Juel – Malerier og pasteller."